

**ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

ТОКАРСЬКИЙ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 94(477.8)“1939/1941”

**ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ
У 1939–1941 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Луцьк – 2011

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі нової та новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Баран Володимир Кіндратович,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
завідувач кафедри нової та новітньої
історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Литвин Микола Романович,
Інститут українознавства імені І. Крип'якевича
НАН України,
виконувач обов'язків директора;

кандидат історичних наук, доцент
Давидюк Руслана Петрівна,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
доцент кафедри історії України.

Захист відбудеться 21 вересня 2011 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.03 у Волинському національному університеті імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Шопена, 24, ауд. 38.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Волинського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30 а.

Автореферат розіслано “_____” серпня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

В. В. Надольська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історія масових політичних репресій, які здійснювалися сталінським режимом в Україні, викликала й продовжує викликати значне зацікавлення науковців та найширшої громадськості. Масштабна боротьба радянської влади з “ворогами народу”, “контрреволюційним елементом” торкнулася різних верств суспільства, багатьох соціальних і національних прошарків населення, зламавши долі мільйонів людей і залишивши болісний, трагічний слід у житті кількох поколінь.

За минулі два десятиліття в українській історіографії з’явилася низка цікавих робіт, присвячених загальним проблемам Другої світової війни, приєднання Західної України до СРСР і здійснення на цих територіях радикальних суспільних перетворень, проведення політики радянзації. Проте у вітчизняній та зарубіжній історичній науці проблема політичних репресій сталінського режиму в західних областях України в 1939–1941 рр. розглядається переважно побіжно, фрагментарно, у контексті більш широких дослідницьких завдань.

Актуальність обраної тематики зумовлена важливістю вивчення політичних репресій як цілісного суспільного явища, невід’ємної складової частини радянського тоталітаризму. Вона визначається потребою комплексного аналізу системи політичних репресій, а також з’ясування загальних та особливих, специфічних рис репресивної діяльності сталінського режиму в західному регіоні України на початку Другої світової війни.

Актуальність порушеної тематики також обумовлена необхідністю освоєння великого джерельного матеріалу, зокрема значного масиву нещодавно розсекречених архівних документів, насамперед радянських органів державної безпеки. Залучення цих маловідомих матеріалів дає змогу повніше відтворити не тільки проблему сталінських репресій, а й інші аспекти тодішнього суспільно-політичного життя в західних областях України, у цілому в УРСР та СРСР.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми “Україна за ранньомодерної та новітньої доби: суспільство, політика, культура” кафедри нової та новітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Робота є складовою частиною держбюджетної теми “Суспільні трансформації в Західній Україні у 1939–1941 рр.” (номер державної реєстрації 0110U000026).

Мета й завдання дослідження. Дисертант, спираючись на здобутки попередників, оригінальні та опубліковані документи, ставить **мету** щодо вивчення змісту, форми й методів політичних репресій сталінського режиму в західних областях України в 1939–1941 рр.

Відповідно до цього поставлено такі **завдання**:

- розкрити стан наукової розробки теми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- простежити утвердження сталінського режиму в західному регіоні України й запровадження політичного терору як невід’ємної складової частини радянського тоталітаризму;
- висвітлити зміст та методи боротьби більшовицької влади з політичною опозицією, з українським і польським підпіллям задля встановлення цілковитого контролю над суспільством;
- дослідити шляхи й засоби боротьби радянської влади з релігією, церквою та нав’язування атеїстичного світогляду як одну з форм політичних репресій у західних областях УРСР;
- простежити причини, підготовку й здійснення масових депортацій населення в 1940–1941 рр., проаналізувати наслідки цих насильницьких акцій, кількісний та якісний склад виселених.

Об’єктом дослідження є радянська карально-репресивна система, *предметом дослідження* – політичні репресії сталінського режиму в західних областях України в 1939–1941 рр.

Територіальні межі дослідження охоплюють західні землі України, які були приєднані до СРСР і включені до складу УРСР в 1939 р., а саме: Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області Української РСР.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період 1939–1941 рр., тобто від вступу Червоної армії на територію Західної України до початку агресії нацистської Німеччини проти Радянського Союзу.

Методи дослідження визначаються змістом і характером наукової роботи. У праці застосовано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів, які дають можливість глибше розкрити порушену тематику.

Автор використав низку загальних наукових методів: аналізу й синтезу, індукції та дедукції, типологізації, структурно-системний тощо. Під час написання дисертації застосовано найважливіші принципи наукового дослідження: історизму, системності, об’єктивності, усебічності.

Це дає змогу уникнути надто вузького підходу (ідеологічного, політичного, соціального, національного та ін.) до висвітлення проблеми. Застосування вказаних методів робить можливим зважене й неупереджене відтворення складних суспільних явищ і процесів, різних граней та проявів політики радянзації в західних областях України в 1939–1941 рр.

У процесі роботи автор також використовував спеціальні історичні методи, зокрема періодизації, ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний. Значну увагу дисертант приділив роботі із джерелами, у тому числі їх зіставленню, порівнянню, критичному аналізу, адже саме вони складають основу проведеного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів визначається відсутністю в українській історіографії спеціальних узагальнюючих досліджень із зазначеної тематики в окреслених хронологічних межах. Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше у вітчизняній історіографії дано комплексний аналіз політичних репресій сталінського режиму в західних областях України в 1939–1941 рр.

У роботі *вперше окреслено* цілісну систему політичних репресій радянського тоталітаризму на території приєднаної до СРСР Західної України; показано застосування основних судових і позасудових механізмів політичної юстиції не тільки щодо опозиції, а й ширших соціальних та національних груп населення; залучено низку оригінальних розсекречених документів з архівів України й Російської Федерації, насамперед матеріалів радянських органів державної безпеки.

Автор *уточнив* статистику репресивної діяльності радянських органів державної безпеки в західних областях України в 1939–1941 рр. за матеріалами оперативно-слідчої роботи НКВС та НКДБ УРСР (оперативний облік “антирадянського елементу”, кількісний і якісний склад арештованих, кількість слідчих справ та винесені щодо них судові й позасудові рішення, кількість засуджених до вищої міри покарання тощо); статистику масових депортацій населення в 1940–1941 рр. за матеріалами НКВС і НКДБ УРСР (до цього в літературі подавалися менш докладні відомості за матеріалами конвойних військ НКВС СРСР).

Дістали подальший розвиток відомості про хід, форми й методи боротьби сталінського режиму з політичною опозицією, зокрема про проведення військово-чекістських операцій у 1939–1941 рр.; про діяльність українського та польського підпілля в західному регіоні УРСР, його протидію політиці радянзації; про підготовку й проведення чотирьох масових депортацій населення, у тому числі про роботу обласних і районних оперативних трійок, процедуру здійснення виселення, порядок використання майна, залишеного депортованими.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібраний у дисертації фактичний матеріал, зроблені автором висновки та узагальнення можуть бути використані під час підготовки комплексних праць з історії України, розробки суміжної наукової тематики; у процесі проведення лекцій і семінарських занять у вищих навчальних закладах; вивчення нормативних та спеціальних курсів із вітчизняної історії й політології; у просвітницькій роботі з громадськістю. Опрацьовані дисертантом різноманітні джерела, насамперед раніше не публіковані архівні документи, можуть бути залучені під час укладання збірників документів і матеріалів з історії України, західних областей УРСР початку Другої світової війни.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових розробок автора. Особистий внесок дисертанта в монографії

“Україна: західні землі: 1939–1941 рр.” (Володимир Кіндратович Баран, Василь Васильович Токарський. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. – 448 с.) – розділи 6, 7, 8.

Апробація результатів дисертації здійснювалася шляхом обговорення окремих розділів і всієї роботи на засіданнях кафедри нової та новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки. Окремі результати дослідження доповідалися на 10 міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях і “круглих столах”, а також на наукових конференціях “Дні науки” і “Фестиваль науки” професорсько-викладацького складу та студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки (2008–2011 рр.).

Автор брав участь у таких конференціях і “круглих столах”: науково-практичній конференції “Репресивно-каральна система в Україні: генезис, характер, наслідки” (м. Луцьк, травень 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ століття”, присвяченій 100-річчю від дня народження провідника ОУН Степана Бандери (м. Івано-Франківськ, грудень 2008 р.), II Міжнародній науковій конференції “Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків” (м. Луцьк, квітень 2009 р.), II Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир, жовтень 2009 р.), VII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда” (1869–1940 рр.) (м. Чернівці, листопад 2009 р.), Регіональному круглому столі “1939-й рік в історичній долі українського народу” (м. Острог, грудень 2009 р.), I Міжнародній науково-практичній конференції молодих дослідників, аспірантів, магістрантів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (м. Рівне, грудень 2009 р.), III Всеукраїнських драгоманивських читаннях молодих істориків “Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії” (м. Київ, березень 2010 р.), III Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (м. Житомир, листопад 2010 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (м. Рівне, грудень 2010 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображені в чотирьох статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, які входять до переліку ВАК України; у монографії “Україна: західні землі: 1939–1941 рр.”, написаній у співавторстві з В. К. Бараном.

Структура дисертації. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, додатків і списку використаних джерел. Обсяг дисертації – 272 сторінки, із них

основного тексту – 197 сторінок. Робота містить 12 додатків на 31 сторінці. Список використаних джерел складається з 431 позиції й займає 44 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми; указано на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету й завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження; розкрито його методи, наукову новизну й практичне значення; висвітлено характер апробації результатів дисертації та публікації автора.

У **першому розділі** – **“Історіографія та джерела”** – проаналізовано публікації із зазначеної тематики та джерельну базу дослідження.

Історіографію проблеми, викладену у першому підрозділі – *«Історіографія проблеми»* – можна поділити на кілька основних груп: радянську, сучасну українську, а також зарубіжну. Зрозуміло, що кожна з них вирізняється певною специфікою, своїм особливим підходом до аналізу й оцінки суспільно-політичних процесів.

У 40–50-х роках ХХ ст. з'явилася низка публікацій радянських учених, присвячених проблемі з'єднання західноукраїнських земель з УРСР. Серед них слід назвати праці М. Петровського, Л. Корнійця, К. Сироцинського, С. Стефаника, В. Маланчука, С. Білоусова, що були написані з вузьких партійно-політичних позицій і мали насамперед пропагандистський характер.

До більш ґрунтовних, власне дослідницьких робіт слід віднести монографії Б. Бабія, А. Шлепакова, В. Варецького, Р. Чаленко, у яких зібрано чималий фактичний матеріал. Однак зрозуміло, що праці названих авторів ґрунтувалися на марксистській методології, замовчували складні проблеми процесу радянзації й предметно не торкалися політичних репресій сталінського режиму.

Серед робіт радянських авторів наступних десятиліть необхідно назвати монографію *“Торжество історичної справедливості”* і видану в часи *“перебудови”* за редакцією Ю. Сливки колективну працю *“Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною”*, що відзначалася новаторським підходом до проблеми. Тоді також помітно збільшилася кількість публікацій, присвячених критиці *“буржуазного націоналізму”*.

Другу групу історіографії складають праці сучасних українських істориків, написані в умовах становлення демократичного суспільства й утвердження державної незалежності. У ґрунтовних дослідженнях В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Ю. Курносова, В. Сергійчука, Ю. Шаповала та інших учених проаналізовано традиційні погляди на новітню історію України. До наукового обігу поступово залучено розсекречувані документи партійних і радянських органів і спецслужб.

Деякі аспекти вказаної тематики порушено в публікаціях П. Брицького, Д. Веденєєва, В. Вісина, В. Гриневича, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Ковалюка,

В. Ковалю, М. Ковалю, К. Кондратюка, В. Кучера, М. Кучерепи, О. Луцького, С. Макарчука, Т. Марусик, О. Потильчака, О. Рубльова, Ю. Сливки, В. Трофимовича, А. Трубайчука, П. Чернеги, Ю. Черченка та ін.

Помітним явищем у сучасній українській історіографії стали роботи І. Винниченка, І. Біласа, Б. Яроша, присвячені проблемам політичних репресій сталінського режиму. У 1999 р. з'явилася змістовна праця М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, у якій докладно проаналізовано події “золотого вересня” і суспільні перетворення в Західній Україні.

Особливий інтерес становлять роботи, які безпосередньо розкривають окремі прояви сталінських репресій у регіоні, зокрема ґрунтовні монографії Т. Вронської, І. Ільюшина, Й. Надольського, В. Нікольського, І. Патриляка, Ю. Сороки. Проте в цих працях відсутній цілісний аналіз зазначеної проблеми, а період 1939–1941 рр. виступає лише одним із підрозділів названих досліджень.

Третю групу історіографії становлять роботи зарубіжних авторів, у тому числі представників української діаспори. Низку важливих питань історії України радянської доби порушено в розвідках І. Лисяка-Рудницького та М. Прокопа. Окремі проблеми репресивної політики сталінського режиму висвітлено в дослідженнях Б. Боцюрківа, В. Вериги, Т. Гунчака, З. Книша, В. Косика, Г. Костюка, І. Майстренка, Т. Міненка, П. Мірчука й ін.

У російській історіографії проблема політичних репресій у СРСР викликає доволі суперечливі оцінки. У 90-х роках ХХ ст. російські історики критично переглянули марксистські методологічні підходи. Однак в останні роки в консервативному науковому середовищі намітилась інша тенденція – до певної реабілітації сталінського правління. Простежується протистояння критичної наукової історіографії й так званого прорадянського ревізіонізму.

Проблеми політичних репресій порушуються в дослідженнях М. Бугая, Д. Волкогонова, В. Земскова, В. Кудрявцева, Ж. Медведєва, Р. Медведєва, М. Мельтюхова, О. Мозохина, Ю. Трусова та ін. Питанням радянсько-польських відносин, розправи над польськими офіцерами, депортацій населення присвячені праці Н. Лебедевої, В. Парсиданової, А. Яблокова, І. Яжборовської.

Значне зацікавлення викликає колективна робота російських авторів “Репресії проти поляків і польських громадян”, яка вийшла в Москві в 1997 р. Вона містить значний матеріал про сталінські репресії в західних областях України, але все ж не подає цілісної картини політичних розправ у регіоні, а також, зрозуміло, не оперує найновішими архівними джерелами.

Більш докладно цією тематикою займаються польські автори. Слід указати на вагомій праці В. Бонуська, А. Гловацького, Ч. Гжеляка, колективні роботи С. Цесельського, В. Матерського, А. Пачковського, а також С. Цесельського, Г. Грицюка та А. Сребраковського. Однак у цих дослідженнях на першому плані – польські сюжети, а питання українського національного руху й розгортання репресій щодо українства майже відсутні.

Серед праць західних учених відзначимо дослідження з історії сталінської епохи Х. Арендт, Й. Баберовські, Е. Епплбаум, Р. Конквеста, Д. Рейфільда, П. Соломона, Р. Такера, І. Фляйшхауер, Л. Шапіро, М. Юнге та ін. Окремо слід указати на працю Дж. Армстронга “Український націоналізм”, другий розділ якої має назву “Українці і польська катастрофа” й торкається деяких питань нашої теми.

Отже, у світ вийшла значна кількість публікацій з історії західних областей України 1939–1941 рр., проте більшість цих праць має загальний характер, відтворює проблеми регіону переважно в широкому контексті історії України, СРСР чи Польщі. В історіографії відсутні спеціальні наукові дослідження, присвячені цілісному вивченню зазначеної проблеми, тим паче на новітній джерельній основі.

У другому підрозділі – *«Джерельна база дослідження»* – проаналізовано джерельну базу роботи. Дисертація спирається насамперед на документи державних архівів України й Російської Федерації. У роботі використано фонди трьох центральних державних архівів України (ЦДАГО України, ЦДАВО України, ЦДІАЛ України), двох обласних державних архівів України (Держархів Волинської обл., Держархів Львівської обл.), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ДА СБ України) та одного з його обласних підрозділів.

У Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України) автором опрацьовано низку документів, що зберігаються у фонді 1 – Центрального комітету Комуністичної партії України. У зібраннях Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) використано відповідні документи з фонду 1 – Верховної Ради Української РСР та фонду 2 – Ради Міністрів Української РСР.

Цінний матеріал із проблем радянзації західних областей України міститься в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ЦДІАЛ України) у фонді 859 – Народних зборів Західної України. Низку цікавих документів із порушеної тематики виявлено в державних архівах Волинської та Львівської областей, у тому числі у фондах місцевих тимчасових управлінь.

На особливу увагу заслуговують документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. За минулі роки в архіві розсекречено чимало справ, які висвітлюють діяльність радянських органів безпеки в 1939–1941 рр. і які склали основу джерельної бази дисертації. Автор опрацював деякі кримінальні справи з Архіву Управління СБУ у Волинській області.

Значний інтерес становлять також документи центральних державних архівів Російської Федерації – Російського державного архіву соціально-політичної історії (Российский государственный архив социально-политической истории – РГАСПИ) та Російського державного архіву новітньої історії (Российский государственный архив новейшей истории – РГАНИ).

Усього в дисертації використано 75 справ із фондів дев'яти архівів України й Російської Федерації. Крім того, до джерельної бази роботи належать збірники документів та матеріалів, окремі опубліковані документи і матеріали; спогади учасників і очевидців досліджуваних подій; періодичні видання. Поєднання й критичне зіставлення різних джерел дає змогу відтворити різні аспекти досліджуваної проблеми.

У другому розділі – **“Організація політичного терору”** – досліджено процес утвердження сталінського режиму в Західній Україні, формування органів НКВС, запровадження радянського судочинства.

Перший підрозділ – *“Встановлення тоталітарного режиму”* – присвячений аналізу процесу перебудови суспільного життя на західних землях України. Тут було повністю знищено колишній механізм державного управління, а натомість створено перехідні органи влади – тимчасові управління в містах і селянські комітети в селах. У жовтні 1939 р. за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) відбулись Українські народні збори, покликані легітимізувати приєднання Західної України до СРСР. Після цього процес радянзації краю значно прискорився, охопивши не тільки політичні, а й соціальні, економічні, культурні відносини.

У листопаді 1939 р. вищі партійні інстанції прийняли рішення про зміну адміністративно-територіального поділу Західної України. У грудні того ж року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про створення Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської та Тернопільської областей у складі УРСР. ЦК КП(б)У сформував керівні партійні й державні органи цих областей: першими секретарями обкомів партії призначено, відповідно, П. Таценка, Я. Ткача, Л. Гришука, В. Бегму, М. Груленка, І. Компанця, а головами облвиконкомів – Г. Гришка, Д. Леженка, М. Козирєва, П. Щербака, М. Косенка, В. Ягленка.

У наступному підрозділі – *“Формування органів НКВС”* – указується, що утвердження нової соціально-політичної системи супроводжувалося відчутним посиленням карально-репресивних функцій держави. За вказівкою найвищого політичного керівництва країни органи НКВС розгорнули жорстоку боротьбу з “ворожим елементом”. До нього відносили не тільки окремих осіб, які неприхильно ставилися до радянської влади, а й доволі численні групи населення, що визначалися за певними класовими, соціальними, національними, релігійними та іншими ознаками. Головним знаряддям здійснення політичних репресій у регіоні були оперативно-чекістські групи НКВС УРСР.

Станом на 1 жовтня 1939 р. чекістські групи заарештували в Західній Україні 3914 осіб, не рахуючи військовополонених. В одному із документів цього часу зазначалося, що серед арештованих були колишні жандарми, поліцейські, агенти поліції й розвідки (2539 осіб), поміщики та представники великої буржуазії (293 особи), польські офіцери й осадники (381 особа), керівники УНДО, ОУН та інших партій (144 особи), петлюрівці й учасники

бандугруповань (74 особи) та інші (483 особи). За наступний місяць оперативно-чекістські групи взяли під варту ще 2058 осіб, а загальна кількість арештованих на території Західної України досягнула 5972 осіб.

На початку листопада 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ, який стосувався створення постійних органів НКВС у Західній Україні. Тут формували обласні, повітові й міські органи НКВС, а саме: чотири обласних управління (у Львові, Луцьку, Станіславі, Тернополі) та 56 повітових і міських відділів. Згодом створено ще два обласних управління – Дрогобицьке (10 повітових відділів) та Ровенське (п'ять відділів). На початку січня 1940 р. адміністративно-територіальну реформу остаточно завершено: замість ліквідованих повітів утворено райони. У результаті цього місце повітових відділів НКВС зайняли районні.

У третьому підрозділі – *“Запровадження радянського судочинства”* – показано, що одним з інструментів розгортання репресій у регіоні стала політична юстиція. У перші місяці панування радянської влади політичні репресії здійснювалися майже винятково за прямими директивами наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, вироками військових трибуналів Українського фронту й рішеннями Військової колегії Верховного суду СРСР. Після формування цілісної системи судочинства значну частину справ про контрреволюційні злочини стали розглядати обласні суди, які переважно затверджували обвинувальні висновки слідчих як вироки. Траплялися випадки, коли Прокуратура СРСР виносила протести на рішення обласних судів, вимагаючи більш суворих покарань.

Примітною ознакою радянської політичної юстиції було широке застосування в боротьбі з “ворожим елементом” позасудових органів, передусім Особливої наради НКВС СРСР. Так, у 1939 р. у слідчих справах НКВС УРСР до кримінальної відповідальності притягнуто 10 648 осіб, із них засуджено – 7370 осіб. За цей час судові органи розглянули справи 7704 осіб і засудили 4969 осіб, Особлива нарада – відповідно, 1618 і 1589 осіб, а військові трибунали – 1190 і 812 осіб. Ці відомості свідчать, що Особлива нарада як орган позасудової розправи й військові трибунали розглянули справи 2808 осіб (26,4 %) та засудили 2401 особу (32,6 %). Такі тенденції були характерні для функціонування всієї карально-репресивної системи в СРСР.

У **третьому розділі – “Ліквідація політичної опозиції”** – проаналізовано боротьбу радянських спецслужб із національними рухами опору, а також із релігією та церквою.

У першому підрозділі – *“Боротьба з українським підпіллям”* – досліджено протиборство влади й оунівського підпілля в західних областях УРСР. Радянські спецслужби розгорнули спеціальні операції та масові “соціальні чистки”, придушуючи найменший спротив населення. Своє основне завдання органи НКВС убачали у виявленні й ліквідації націоналістичних організацій, у перехопленні та використанні каналів, якими

проникали ворожі кур'єри й емісари. У грудні 1939 р. проведено першу велику чекістсько-військову операцію, спрямовану на знищення оунівського підпілля. Завдяки цьому вдалося ліквідувати низку бойових груп, окремі ланки конспіративної мережі. Водночас проведено масові арешти серед місцевого населення.

У підрозділі показано шляхи налагодження нелегальної роботи ОУН у регіоні, простежено вплив на націоналістичне підпілля розколу у верхівці організації. Краківський провід ОУН готував плани збройного повстання, спрямованого на повалення радянської влади й проголошення Української Самостійної Соборної Держави. У березні 1940 р. НКВС провів другу, а у вересні та грудні того ж року – наступні великі чекістсько-військові операції проти оунівського підпілля. Влада організувала кілька гучних судових процесів над “буржуазними націоналістами”.

У 1939–1940 рр. радянські спецслужби заарештували в західних областях УРСР майже 5,4 тис. учасників “українських контрреволюційних організацій”, до вищої міри покарання засуджено 32 особи. У ході чергової великої чекістсько-військової операції, проведеної у квітні–травні 1941 р., заарештовано близько 1,5 тис. підпільників, за січень–травень цього року до смертної кари засуджено 178 представників українського руху опору. Однак, незважаючи на такі масштабні репресії, знищити оунівське підпілля влада все ж не змогла.

Другий підрозділ третього розділу – *“Придушення польського руху опору”* – присвячений аналізу польського національного руху, спрямованого проти сталінського режиму. Відразу після вступу Червоної армії на території східних воєводств почали виникати польські підпільні групи. Їх створювали політичні партії, громадські організації, молодіжні товариства, а також окремі громадяни. У вересні 1939 р. в Станіславі виникла Таємна військова організація (Tajna Organizacja Wojskowa), що виступила проти радянської інтервенції. Тоді ж у Львові постала Польська організація боротьби за волю (Polska Organizacja Walki o Wolność), яку очолив генерал М. Жегота-Янушайтіс.

Тим часом польським прем'єром став лідер опозиції В. Сікорський, який також перебрав на себе обов'язки Верховного головнокомандувача. У листопаді 1939 р. він створив у Парижі Союз збройної боротьби (СЗБ або ЗВЗ – Związek Walki Zbrojnej). Ця таємна військова організація діяла на території окупованої Польщі, але водночас вважалася складовою частиною Війська Польського. Її очолював генерал К. Соснковський, а після окупації нацистами Франції – генерал С. Ровецький. Територія довоєнної Польської держави поділялася на регіони, один із яких – Львів – охоплював колишні Львівське, Станіславське, Тернопільське й Волинське воєводства. У регіоні СЗБ “Львів” сформувалися дві організаційні структури – СЗБ-1 і СЗБ-2.

Проте радянські спецслужби доволі швидко зуміли проникнути в польське підпілля. Масштабні репресії з боку радянської влади, значні

людські втрати змусили Головне командування СЗБ відмовитися від планів збройного повстання. У вересні 1940 р. генерал С. Ровецький видав наказ, яким вимагав зберігати сили й підтримувати конспірацію. Головний комендант передбачав можливість німецько-радянської війни, проте за будь-яких обставин застерігав підпілля від збройного виступу. Крім того, у наказі ставили завдання суттєво зміцнити розвідувальну мережу.

За даними першого спецвідділу НКВС СРСР, у 1939 – травні 1941 рр. в західних областях України заарештовано понад 22 тис. поляків. Протягом 1939 р. їх кількість становила 5,4 тис. осіб, 1940 р. – 15,5 тис., січня–травня 1941 р. – більше 1,1 тис. У загальній чисельності заарештованих в західних областях УРСР і БРСР частка поляків досягала в 1939 р. 54,5 %, 1940 р. – 38,3 % і на початку 1941 р. – 28,1 %. Однак навіть за таких умов керівництво НКВС і НКДБ УРСР не могло цілковито придушити чи опанувати польський рух опору.

Завершальний підрозділ третього розділу – *“Гоніння на релігію та церкву”* – відображає різні форми й методи боротьби радянської влади з релігією та церквою. У Другій Речі Посполитій провідні позиції займали представники чотирьох релігій: римсько-католицької, православної, греко-католицької й іудаїзму. Релігійна картина в Західній Україні відзначалася певною специфікою, зумовленою національним складом населення. Насамперед це стосувалося Волинського воєводства, де на початку 30-х років ХХ ст. мешкало майже 1,5 млн православних, 327,9 тис. римо-католиків, 207,8 тис. іудеїв та 11,1 тис. греко-католиків. Частка цих віруючих у загальному складі населення воєводства становила: православних – 69,8 %, римо-католиків – 15,7 %, іудеїв – 10 % і греко-католиків – 0,5 %.

За даними перепису 1931 р., у Львівському воєводстві проживало 1,4 млн римо-католиків, або 46,3 %, 1,3 млн греко-католиків (41,7 %), 342,4 тис. іудеїв (11 %) і лише 9 тис. православних (0,3 %). У Станіславському воєводстві кількість представників названих конфесій становила: римо-католиків – 246 тис. (16,6 %), греко-католиків – 1,1 млн (72,9 %), іудеїв – 139,7 тис. (9,5 %), православних – 0,9 тис. (0,1 %), а в Тернопільському воєводстві – відповідно, 586,6 тис. (36,7 %), 872 тис. (54,5 %), 134,1 тис. (8,4 %), 1,9 тис. (0,1 %).

Уже восени 1939 р. в регіоні припинено викладання релігії в школах, закрито спеціальні релігійні школи. Представникам духовенства заборонено нести духовну службу в лікарнях і в'язницях, обслуговувати кілька парафій. Розпочато конфіскацію церковної й монастирської власності, що переходила під контроль держави. Вилучені землі передано новоствореним радгоспам і колгоспам, а численні будівлі використано для світських потреб. Влада всіляко прагнула обмежити суспільні функції церкви, зобов'язавши НКВС здійснювати реєстрацію всіх актів громадянського стану.

Органи НКВС чинили розправу над священиками, які не хотіли коритися режимові. На Волині серед арештованих і зниклих безвісти були

отці О. Гарасевич, Й. Грушецький, М. Євчук, І. Майборода, Ю. Малюшкевич, С. Сакович, М. Тележинський та ін. За грати потрапили також “неблагодійні”, пов’язані з українським національним рухом, зокрема відомі церковні й громадські діячі М. Маслов та А. Річинський. Руська православна церква розгорнула активну діяльність, спрямовану на підпорядкування місцевих православних єпархій.

Ще більший тиск влада чинила на греко-католицьку церкву, щоб підірвати її вплив на населення західних областей України. Із цією метою місцеві органи державної безпеки вживали заходи для організації розколу УГКЦ, використовуючи суперечності між прихильниками західної й східної орієнтацій, заохочуючи окремих греко-католицьких священників до протистояння Ватикану, до створення “незалежної” церкви. Вони встановили постійний контроль за митрополитом Андреем Шептицьким та єпископами.

Четвертий розділ дисертації – “Масові депортації населення” – відображає різні аспекти насильницьких переселень, здійснених сталінським режимом із західних областей УРСР.

У першому підрозділі – *“Знищення осадницьких господарств”* – проаналізовано акції НКВС УРСР із депортації сімей осадників і “лісників”. Осадниками були колишні польські офіцери й солдати, які брали участь у радянсько-польській війні 1919–1920 рр. та отримали земельні наділи на території Західної України й Західної Білорусії. У середині 30-х років ХХ ст. кількість осадницьких господарств на цих територіях становила 9,1 тис., зокрема у Волинському воєводстві – понад 3,7 тис. (41,5 %). Крім того, осадниками були цивільні особи, переважно польські селяни з центральних воєводств, які отримали землю на сході країни внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків. До “лісників”, які також підлягали виселенню разом із сім’ями, влада відносила працівників польської лісової державної охорони.

На початку грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про виселення осадників і членів їхніх сімей, а згодом долучило до них згаданих “лісників”. У підрозділі докладно розглянуто партійні та урядові документи, що стосуються цієї акції, а також проаналізовано відповідні заходи НКВС СРСР й УРСР. За директивою Л. Берії, для керівництва операцією створено обласні оперативні трійки, на чолі яких стали начальники управлінь НКВС: Волинської області – І. Білоцерковський, Дрогобицької – І. Зачепа, Львівської – К. Краснов, Ровенської – Р. Крутов, Станіславської – О. Михайлов, Тернопільської – О. Вадіс.

Для здійснення операції на місцях сформовано дільничні та повітові (районні) трійки. Великі міста було поділено на декілька оперативних дільниць. Акція з виселення відбулася 10 лютого 1940 р. Із західних областей республіки планувалося виселити 17 670 сімей, або 93 324 особи. У ході операції виселено 17 203 сім’ї, або 89 079 осіб. Частина осадників, працівників польської лісової державної охорони і членів їхніх сімей – 1474 особи – залишили вдома внаслідок хвороби, 2195 осіб не виявили на місці

проживання, 488 зникли до початку операції, 65 сховалися під час операції й 23 особи втікли з-під конвою. Акцію з виселення осадників і “лісників” здійснювали 6,7 тис. оперативних груп, до яких входило понад 54 тис. осіб.

У другому підрозділі – *“Виселення сімей репресованих”* – проаналізовано наступну масову депортацію населення. На початку березня 1940 р. найвище політичне керівництво СРСР ухвалило виселити сім’ї репресованих польських чиновників, офіцерів, поліцейських, жандармів, великих поміщиків і підприємців, політичних і громадських діячів. Ця акція мала супроводжуватися супутньою операцією, пов’язаною з виселенням відносно невеликої кількості повій. Ще через кілька днів Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про розстріл польських громадян, які утримувалися в таборах для військовополонених офіцерів і тюрмах західних областей України та Білорусії, що призвело до трагічних “Катинських подій”.

Уже 7 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ про створення оперативних трійок. Вони формувалися при управліннях НКВС західних областей УРСР і БРСР. Він також видав директиву, в якій доручив до кінця березня скласти списки осіб, які підлягали виселенню. Ішлося не тільки про дружин і дітей репресованих, але й про їхніх батьків, братів і сестер, якщо вони проживали разом із сім’єю військовополоненого чи заарештованого. Чергову масову депортацію населення проводили близько 3,7 тис. працівників державної безпеки, 3,9 тис. працівників міліції, 3 тис. офіцерів і солдатів військ НКВС, а також представники місцевих партійних і державних органів.

Другу масову депортацію здійснено 13 квітня 1940 р. Влада планувала виселити 11 670 сімей, у яких нараховувалося 35 326 осіб. Насправді під час операції із шести західних областей України вивезено майже 10,5 тис. сімей, або понад 32 тис. осіб. Зокрема, депортовано із Львівської області 3003 сім’ї, або 8958 осіб; із Тернопільської – відповідно, 2096 (6374), Станіславської – 1622 (4868), Ровенської – 1436 (4535), Дрогобицької – 1210 (3850), Волинської – 1108 (3491). Усього із західних областей УРСР та БРСР виселено до Казахстану 61 тис. осіб, більшість із яких скеровано на сільськогосподарські роботи в колгоспи й радгоспи.

У той же час проведено ще одну операцію – із виселення повій. В офіційних документах ішлося про необхідність “очищення західних областей УРСР і БРСР від соціально-небезпечного елементу...” У ніч на 9 квітня 1940 р. із західних областей України виселено 737 повій, у тому числі зі Львівської області 289 осіб, Дрогобицької – 153, Станіславської – 133, Ровенської – 68, Тернопільської – 54, Волинської – 40. За попередніми підрахунками, планувалося виселити 916 жінок, проте з різних причин деякі з них уникнули виселення (вийшли заміж, влаштувалися на роботу, змінили місце проживання, були звільнені через вагітність і т. п.).

Завершальний підрозділ – *“Депортація біженців та «антирадянського елементу»”* – присвячений третій і четвертій масовим депортаціям

населення. За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) (березнь 1940 р.), виселенню з приєднаних територій підлягали також біженці. Після встановлення кордону з Німеччиною їх нараховувалося майже 150 тис., найбільше – у Львівській, Дрогобицькій, Ровенській та Волинській областях (відповідно, 65,2 тис., 34,8 тис., 18,9 тис. і 18,8 тис. осіб). Помітно менше їх опинилося в Станіславській та Тернопільській областях (7,6 тис. і 4,3 тис. осіб). У вересні 1939 – січні 1940 рр. частина втікачів повернулася додому (понад 44 тис. осіб).

У грудні 1939 р. між СРСР і Німеччиною було досягнуто домовленості про обмін біженцями. Передбачено виїзд польських громадян, за національністю українців і білорусів, на схід, а втікачів з етнічних польських земель – на захід. Для цього створено три радянські евакуаційні комісії, що діяли в Бялій Подлясці, Ярославі та Грубешові, а також відповідні німецькі комісії, розміщені в Бресті, Володимирі-Волинському (частково в Ковелі) й Перемишлі (частково у Львові, після закінчення роботи в Перемишлі).

Однак згодом німецька комісія оголосила, що 4 червня 1940 р. закінчує свою роботу. За даними НКВС УРСР, із 18 квітня по 4 червня того ж року з СРСР до Німеччини виїхало через Перемишль і Львів – 31,5 тис. біженців, через Володимир-Волинський – 20,3 тис. У той же час десятки тисяч людей прагнули залишити Радянський Союз, але німецька сторона відмовилася їх приймати. Тож сталінське керівництво вирішило “розв’язати проблему”, виселивши біженців углиб країни. У західних областях України зафіксовано 30,2 тис. сімей, які прагнули покинути СРСР. Загалом органи НКВС узяли на облік 63,5 тис. осіб, з них – 12,4 тис. “одинаків”.

Операцію з виселення біженців провели 29 червня 1940 р. Лише у Львівській області, де кількість “контингенту” значно переважала, цю акцію розпочали раніше – 25 червня. За кілька днів до розгортання основної операції органи НКВС заарештували тут 3,4 тис. “одинаків”. У ніч з 28 на 29 червня 1940 р. оперативні групи взялися за “вилучення” тисяч людей, яких влада вважала “соціально небезпечним елементом”. До опергруп входили працівники державної безпеки й міліції, червоноармійці, а також місцеві активісти. Усього із західного регіону республіки виселено 24,7 тис. сімей, 57,8 тис. осіб (із них 9,2 тис. “одинаків”).

Останню масову депортацію населення цього періоду проведено 22 травня 1941 р. Виселенню із західних областей УРСР підлягали насамперед сім’ї так званих нелегалів, тобто учасників українського й польського підпілля, а також сім’ї тих борців із радянською владою, які були засуджені до вищої міри покарання. Усього із шести західних областей України депортовано 11,1 тис. осіб, причому найбільше – із Тернопільської, Львівської та Волинської областей. Важливий той факт, що близько третини виселених навесні 1941 р. становили діти. Такими жорстокими акціями сталінський режим прагнув підірвати соціальне підґрунття руху опору, однак знищити антирадянське підпілля не зміг.

Результати проведеного дослідження узагальнено у **висновках**:

1. За минулі десятиліття у світ вийшло чимало публікацій, присвячених різним аспектам суспільно-політичної історії України початку Другої світової війни. Однак із наведеного огляду видно, що радянська історіографія відзначалась однобічним ідеологічним підходом до вивчення політичних подій, замовчуючи або тенденційно викладаючи питання внутрішнього протистояння в суспільстві. Сучасна українська й зарубіжна історична наука виявляє значний інтерес до проблем політичних репресій сталінського періоду, але в ній відсутній цілісний, комплексний аналіз зазначеної теми, а період 1939–1941 рр. виступає лише одним із підрозділів більш широких, загальних досліджень.

При цьому навіть у роботах із проблем сталінських політичних репресій недостатньо повно використано новітню документальну базу, зокрема нещодавно розсекречені матеріали радянських органів державної безпеки. Із метою максимально широкого залучення сучасних джерел автор опрацював документи дев'яти державних архівів України й Російської Федерації, частину із яких уперше ввів до наукового обігу. Особливу цінність під час вивчення політичних репресій у західних областях України в 1939–1941 рр. становлять оригінальні матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України, доволі широко використані в дисертації.

Важливою складовою частиною джерельної бази є збірники документів і матеріалів, опубліковані в радянський період в українській діаспорі, у сучасних Україні, Росії та Польщі. Матеріали з історії політичних репресій у західних областях України 1939–1941 рр. становлять лише певну частину згаданих добірок, проте вони збагачують дослідження окремими цікавими фактами. До залучених джерел належать також спогади учасників і свідків минулих подій, численні матеріали періодики, хоча за своєю інформативною насиченістю вони помітно поступаються раніше названим групам. Загалом доступна історикам джерельна база достатньо широка, різноманітна за змістом, характером і сюжетним колом.

2. Восени 1939 р., зі вступом Червоної армії в Західну Україну, було повністю знищено колишню політичну систему й розпочато формування нового владного механізму. Під керівництвом радянського військового командування, партійних і державних чиновників, відряджених у регіон ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, повсюдно формувалися перехідні органи влади – тимчасові управління в містах та селянські комітети в селах. Цей процес утвердження радянського тоталітаризму супроводжувався розгортанням масштабних репресій і безжальним знищенням “контрреволюційного елементу”.

Під політичними репресіями автор розуміє каральні заходи, які здійснювалися державними органами в судовому чи адміністративному порядку й спрямовувалися проти різних соціальних, національних,

релігійних або інших груп населення та окремих осіб, котрі трактувалися як ворожі пануючій системі влади. Такі каральні заходи мали численні форми й прояви: від обмеження права на проживання, вислання з місця постійного проживання, заслання в певну місцевість, виселення на спецпоселення, ув'язнення в тюрмах, таборах та колоніях тощо – аж до розстрілу як “вищої міри соціального захисту”.

Основу репресивного апарату склали оперативно-чекістські групи, які були створені НКВС УРСР і виконували спеціальні політичні завдання. Вони спиралися на загони робітничої гвардії й сільські збройні дружини, до яких входили насамперед представники незаможних верств суспільства. У жовтні 1939 р. сформовано ширшу мережу оперативних груп, що охоплювала ключові населені пункти західного регіону України, а після проведення Народних зборів і формально-юридичного приєднання Західної України до СРСР – цілісну систему органів внутрішніх справ.

Оперативно-чекістські групи та згодом сформовані на їхній основі органи НКВС провели своєрідну “зачистку” приєднаних до СРСР територій. Вони здійснили арешти колишніх польських урядників, офіцерів, поліцейських, жандармів, лідерів і активістів “буржуазно-націоналістичних” партій та громадських організацій, а також представників “соціально чужих”, “експлуататорських” прошарків населення – поміщиків, фабрикантів, торгівців, заможних селян й ін. У перші місяці панування радянської влади політичні репресії проводилися переважно за прямими директивами наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, за вироками військових трибуналів Українського фронту та рішеннями Військової колегії Верховного суду СРСР.

Дієвим інструментом розгортання репресій на західних землях України була радянська політична юстиція. Вона становила невід’ємну частину системи судочинства в СРСР, що використовувалася для придушення політичних противників влади. На початку польської кампанії Червоної армії в Західній Україні траплялися випадки самосудів і брутальних розправ над довільно трактованими “ворогами народу”. Із формуванням цілісної системи судочинства значну частину справ про контрреволюційні злочини стали розглядати обласні суди. Вивчення конкретних кримінальних справ показало: обласні суди майже беззастережно приймали матеріали попереднього слідства, що велося органами НКВС і НКДБ. Водночас продовжувала діяти Особлива нарада НКВС СРСР, яка була органом позасудової розправи над політичними противниками.

3. Установлення сталінського режиму, утвердження жорстокого радянського тоталітаризму викликало невдоволення широких верств населення західних областей України. У регіоні почалося гостре політичне протистояння й розгорнувся доволі масовий та, безумовно, потужний рух опору. Сталінське керівництво всіляко намагалось придушити політичну опозицію й навіть найменші прояви непокорі, будь-якої нелояльності щодо

пануючої системи. До опозиціонерів влада відносила не тільки своїх прямих супротивників, які свідомо та послідовно протидіяли встановленню радянських порядків, а й також значно ширше коло потенційних “ворогів”, яких визначали за певними суспільно-політичними, соціально-класовими й національними ознаками.

Вістря політичних репресій спрямовувалося проти організованого національного підпілля, що діяло в західних областях України. Основною силою такого організованого руху українців виступала ОУН, центром боротьби польського населення став Союз збройної боротьби. Радянські органи безпеки розгорнули широку агентурно-оперативну роботу, щоб проникнути в середовище підпільників. За 1939–1941 рр. вони провели низку великих оперативно-чекістських операцій, скерованих проти національного руху. Ці акції завдали значних утрат українському й польському підпіллю, супроводжувалися масовим виселенням сімей підпільників, проте не змогли знищити рух опору та підірвати його соціальну основу.

Одним із напрямів боротьби сталінського режиму з політичною опозицією стали гоніння на релігію й церкву. При цьому влада не обмежилася заходами ідеологічного порядку, потужною атеїстичною пропагандою. За вказівкою партійного керівництва радянські спеціальні служби вживали численних заходів для внутрішнього розкладу релігійних громад, поглиблення суперечностей у середовищі духовенства, а врешті – здійснювали репресії проти найбільш непокірних та непоступливих священиків. У той же час аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що в цей період тиск на релігійні організації влада чинила доволі обережно, намагаючись здобути прихильність місцевого населення й зважаючи на загалом лояльну, примирливу позицію верхівки церкви.

4. Ще однією формою політичних репресій у західному регіоні України в 1939–1941 рр. стали масові виселення населення. Такі депортації чи насильницькі міграції мали винятково адміністративний, позасудовий характер. Ініціаторами подібних депортацій виступали переважно органи державної безпеки, у досліджуваний період – НКВС і НКДБ СРСР. Рішення про виселення приймалися найвищим політичним керівництвом СРСР – фактично повністю виходили за рамки радянського судочинства. У цих випадках сталінський режим не застосовував навіть такі органи політичної юстиції, як сумнозвісна Особлива нарада НКВС СРСР.

У 1940–1941 рр. влада провела чотири масові депортації, у тому числі три в 1940 р.: у лютому – сімей осадників і “лісників”, у квітні – сімей репресованих, у червні – біженців. Останнє масове виселення цього періоду здійснено в травні 1941 р. й стосувалось “антирадянського елементу”, передусім сімей нелегалів і сімей засуджених до вищої міри покарання. Депортовані групи населення мали різний правовий статус: сім’ї осадників, “лісників” і біженців одержали статус спецпереселенців, сім’ї репресованих урядників, офіцерів, поліцейських, поміщиків, фабрикантів та ін. отримали

статус адміністративно висланих, а сім'ї нелегалів і засуджених до вищої міри покарання – статус засланих на поселення. Усі вказані депортації належали до так званих внутрішніх примусових міграцій, оскільки вони проводилися на території СРСР.

Згідно з матеріалами радянських спецслужб, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, під час цих чотирьох депортацій із шести західних областей України – Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської й Тернопільської – виселено 190,1 тис. осіб. За національною приналежністю основну частину депортованих склали: поляки – понад 100 тис. осіб, або більше 50 % виселених; євреї – майже 60 тис. осіб, або близько 30 %; українці – 25,5 тис. осіб, або понад 13 %. Із документів НКВС і НКДБ УРСР видно, що більшість депортованих становили жінки, діти й літні люди, яких без суду та слідства відправили у віддалені райони СРСР і зарахували до числа “ворогів народу”.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Баран В. К., Токарський В. В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр.: монографія / Володимир Кіндратович Баран, Василь Васильович Токарський. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с. (особистий внесок дисертанта: розділи 6, 7, 8).

2. Токарський В. До питання про депортацію осадників із західних областей України / В. Токарський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич, відповід. ред. Олена Аркуша. – Л. : [б.в.], 2008. – Вип. 16. – С. 578–586.

3. Токарський В. В. Друга масова депортація із західних областей України: квітень 1940 року / В. В. Токарський // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2008. – Вип. 14. – С. 170–175.

4. Токарський В. В. Боротьба радянських спецслужб із польським підпіллям у західних областях України в 1939–1941 рр. / В. В. Токарський // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2009. – Вип. 2. – С. 4–10.

5. Токарський В. В. Політичні репресії в західних областях України 1939–1941 рр.: огляд історіографії / В. В. Токарський // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. – Вип. 5. – С. 67–74.

АНОТАЦІЇ

Токарський В. В. Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2011.

У дисертації комплексно проаналізовано політичні репресії сталінського режиму в західних областях України в 1939–1941 рр. Вони розглядаються як невід’ємна складова частина радянської тоталітарної системи. Показано застосування основних судових і позасудових механізмів політичної юстиції не тільки щодо опозиції, а й широких соціальних і національних груп населення. Розкрито форми та методи боротьби влади з українським і польським підпіллям, переслідування релігії й церкви. Висвітлено особливості проведення чотирьох масових депортацій населення, які використовувалися сталінським керівництвом як засіб політичного терору.

Ключові слова: політичні репресії, політична юстиція, західні області України, тоталітарна система, масові депортації, рух опору.

Токарский В. В. Политические репрессии в западных областях Украины в 1939–1941 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Волынский национальный университет имени Леси Украинки. – Луцк, 2011.

В диссертации на основании архивных источников, периодических изданий, сборников документов и материалов, воспоминаний участников исследуемых событий анализируются политические репрессии сталинского режима в западных областях Украины в начальный период Второй мировой войны.

В работе исследуются общественно-политические условия в Западной Украине в сентябре 1939 г., пути и средства установления советской власти в этом регионе, основные формы и методы политики советизации, осуществлявшейся сталинским руководством СССР на присоединённых территориях.

Политические репрессии рассматриваются как целостное явление, как неотъемлемая составная часть советской тоталитарной системы. Показаны специфика политической юстиции, её роль в поддержании контроля над обществом, значение судебных и внесудебных механизмов в борьбе большевистской власти с оппозиционными силами.

Основой репрессивного аппарата стали оперативно-чекистские группы, созданные НКВД УССР и выполнявшие специальные политические задания. Они произвели своеобразную “зачистку” западных земель Украины и развернули жестокую борьбу с “вражеским элементом”, арестовали тысячи

чиновников, офицеров, полицейских, помещиков и фабрикантов, лидеров политических партий и общественных организаций.

На основании документов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины раскрыты различные аспекты политического противостояния в западных областях Украины, борьбы органов НКВД СССР с украинскими и польскими подпольными организациями, преследования священников и верующих, давления на религию и церковь.

Значительное внимание в работе уделяется массовым депортациям, насильственным миграциям населения как особой форме политических репрессий. В 1940–1941 гг. по решению Политбюро ЦК ВКП(б) было проведено четыре массовые депортации населения западных областей Украины. Из шести областей региона – Волынской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской и Тернопольской – выселено свыше 190 тыс. человек.

Ключевые слова: политические репрессии, политическая юстиция, западные области Украины, тоталитарная система, массовые депортации, движение сопротивления.

Tokarskyi V. V. Political Repressions in the Western Regions of Ukraine in 1939–1941. – Manuscript.

Dissertation to achieve the scientific degree of the candidate of Historical Sciences. Speciality 07.00.01 – History of Ukraine.– Lesya Ukrainka Volyn National University. – Lutsk, 2011.

The dissertation provides a profound and complex analysis of political repressions of Stalin's regime in the western regions of Ukraine in 1939–1941. These repressions have been viewed as an inevitable constituent part of the Soviet totalitarian system. The thesis demonstrates the application of the main judicial and extrajudicial mechanisms of political justice, not only concerning opposition, but also concerning the wide social and national groups. The forms and methods of authority struggle against Ukrainian and Polish secret work, religious and church persecution, have been presented. The paper reveals the peculiarities of conducting of the four mass population deportations, which had been used by Stalin's leaders as a means of political terror.

Key words: political repressions, political justice, western regions of Ukraine, totalitarian system, mass deportations, resistance movement.

Підписано до друку 04.08.2011. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Обсяг 0,9 обл.-вид. арк., 0,9 ум. друк. арк. Тираж 100 прим. Гарнітура Times.
Друк – Волинський національний університет імені Лесі Українки.
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13. Зам. 2546.